

SLOVNÍK POJMŮ

LEVICOVÝ DISENT

Peter Bugge

Left Dissent

Abstract

This entry in Contradictions' ongoing "Conceptual Dictionary" examines the conceptual history of the terms "dissent" and "dissidence" and their equivalents, in English, French, German, and Czech. It demonstrates that each language has its own terminology with unique nuances of semantics and connotations that require attention when studying expressions of "left dissent" in different linguistic contexts. The second part of the text discusses how scholars and practitioners of dissidence/dissent in the Soviet Union and Eastern Europe have defined and understood these terms and their relationship to the semantically close concepts of "resistance" or "opposition." The text then gives a brief survey of research on left dissent in the West and under state socialism, before concluding with some reflections on possible new approaches to the topic.

Keywords

Conceptual history, dissent, dissidence, opposition, left dissent, transnational entanglements

Na rozdíl od pojmů „občanská společnost“ či „státní kapitalismus“, kterým jsme se na stránkách *Kontradikcí* již věnovali,¹ pojem „levicový disent“ nemá žádný pevně ustavený lexikální význam. Musíme proto – dříve než k pojmu „dissent“ připojíme přívlástek „levicový“, který má svou vlastní historii sahající až k zasedacímu pořádku ve francouzském Národním shromáždění roku 1789 – analyzovat sám pojem „dissent“, a to jak v jeho historické perspektivě, tak z hlediska jeho užití v současnosti.

¹ Petr Kužel, „Státní kapitalismus“, *Kontradikce. Časopis pro kritické myšlení* 2 (2018), č. 2, s. 239–259; *Kontradikce. Časopis pro kritické myšlení /Contradictions. A Journal for Critical Thought* 3 (2019), č. 1–2 (tematické číslo věnované občanské společnosti).

Následující pojednání si klade za cíl nejprve shrnout dějiny pojmu „disent“ a „disidentství“, které mají odlišné etymologické kořeny. Ačkoli se tyto pojmy mnohdy zaměňují, při pečlivém zkoumání nacházíme sémantické nuance v použití v současné angličtině a rozdíly v užití substantivního označení lidí, kteří se věnují „disentu“. V některých kontextech se tito lidé jeví jako „dissenters“, v jiných jako „dissidents“. Aby to bylo ještě složitější, němčina a francouzština téměř neužívá pojmů odvozených od slova „disent“. Namísto toho dávají přednost „disidentství“ a z něj odvozeným pojmům, které jsou však jen v omezené míře ekvivalentní sémantickým významům anglického „disentu“. „Disent“ se stal součástí českého slovníku (spolu s „disidentstvím“ a „disidentem“), ani tento pojem však nepředstavuje přímý ekvivalent anglického slova „dissent“. Proto je nezbytné mít na paměti historické, společensko-politické a lingvistické kontexty, v nichž se tyto pojmy vyskytují, abychom se mohli věnovat transnacionálnímu studiu (levicového) *disentu*.

Jak uvedl Václav Havel ve svém významném eseji *Moc bezmocných* z roku 1978, „disent“ nebo „disidenti“ byly pojmy přisouzené zvenku a on ani jeho souputníci se s nimi z dobrých důvodů nedokázali identifikovat.² Při zkoumání konceptu „disentu“ proto musíme rozlišovat mezi jeho užitím ve významu *kategorie praxe*, tj. ideologicky saturovaného pojmu užívaného ve veřejné debatě, a jeho užitím jako analytické kategorie, tedy odborného pojmu určeného pro analýzu a aplikovaného na fenomény nebo aktéry, kteří by jej možná pro sebe samé nepoužili.³ V druhé části tohoto eseje se proto budu věnovat v současnosti převažujícím užitím pojmů „disent“ a „disidentství“, včetně jejich vztahu k sémanticky blízkým pojmům „opozice“ či „odpor“. Esej následně stručně načrtne historickou i současnou vazbu mezi těmito koncepty a pojmem „levice“ na „Západě“ a ve státně-socialistických režimech. Cílem tohoto textu je především vymanit dějiny disentu z bipolárního čtení světových dějin a zpochybnit liberální teologii, která dosud rámovala většinu interpretací levicového disentu vymezujícího se vůči státním socialismu.

Disent – etymologie a významy

Etymologie „disentu“ vychází z latinského slovesa „*dissentire*“, tj. uvažovat odlišně, lišit se v názoru, nesouhlasit. V definici základních významů anglického „dissent“ jako podstatného jména a jeho slovesné odvozeniny uvádí *Oxford English Dictionary* (dále *OED*) pouze příklady užití v religiózním kontextu.⁴ Jak upozorňuje Tony Crowley, *OED*

² Pro vynikající analýzu Havlovy „krajní skepse“ vůči tomuto pojmu a ideji viz Jonathan Bolton, *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*, přel. Petruška Šustrová (Praha: Academia 2015), s. 15-17.

³ K této dichotomii viz Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), s. 15.

⁴ „Zastávat odlišný náboženský postoj; odchylovat se od věroučné doktríny určité církve, *zvláště* pak zavedené, státní nebo ortodoxní církve.“ „Rozdílný názor v souvislosti s náboženskou dokt-

„neuvádí žádný moderní příklad užití pojmu ‚dissent‘ ve smyslu nesouhlasu s určitou převažující ortodoxií, především pak sociálním, kulturním nebo politickým názorem“.⁵

Jak naznačuje *OED*, idea „dissentu“ (a přítomnost lidí „dissentních“, kteří ji artikulují) má svůj původ v odlišném výkladu věroučných otázek, které přinesla protestantská reformace. První zaznamenané výskyty tohoto pojmu v angličtině nacházíme v 16. století a týkají se výlučně náboženského rozporu nebo odchylek od dominantního výkladu církve.⁶ Pojem „dissent“ se podle všeho prosadil místo pojmů „apostáze“ či „hereze“, když se tyto pojmy již ukázaly jako nevyhovující. Jak případně poznamenala Barbara J. Falková, dissentní společenství se objevují až poté, co monarchická nebo státní autorita začala tolerovat – a nikoli již důsledně potírat – náboženské odchylky v projevu a praxi. Tato tolerance, jak dále uvádí Falková, „neodkazuje na pre-liberální, proto-liberální nebo multikulturní přijetí Druhého. Objekt, který je třeba tolerovat, byl v tomto pojetí chápán jako *a priori* podřadný.“⁷ K tomu můžeme najít jistou paralelu v Sovětském svazu a východní Evropě. Možnost dissentu se veřejně projevovat byla podmíněna určitou minimální mírou tolerance, tedy tím, že jeho nositel *nebyl* okamžitě zatčen nebo zlikvidován. Tato minimální míra tolerance ze strany režimu zůstala ovšem podmíněná a velmi nejistá a nikdy neznamenala uznání rovného statusu těch, kteří dissentní názor projevují.⁸

Jak jsem uvedl výše, pojem „dissent“ se v současnosti často užívá jako kategorie praxe a jako analytický pojem. Falková si z perspektivy společenské vědkyně stěžuje na rušivé vstupy ze strany veřejného a mediálního diskurzu, který mnohdy „zachází nešťastně s termínem ‚dissent‘, zvláště tehdy, kdy normativně přisuzujeme tento pojem tomu typu aktivismu pod úrovní státu, který se nám samým líbí. Dissentu si obvykle ceníme a považujeme jej za hodný toho jména, pokud je ve své podstatě antiautoritářský, inkluzivní a liberální.“⁹

rínou nebo praktikováním víry.“ *Oxford English Dictionary*, online edition. https://www.oed.com/search?searchType=dictionary&q=dissent&_searchBtn=Search (navštíveno 4. září 2021).

⁵ Tony Crowley, „Dissident: A Brief Note“, *Critical Quarterly* 53 (2011), č. 2, s. 1–11, zde 3, zvýraznění v originálu. Jako uvedl Rob Watts a další, „dissent“ v angloamerické právní tradici také značí „menšinový názor soudce v rámci vícečlenného soudního senátu.“ Rob Watts, *Criminalizing Dissent: The Liberal State and the Problem of Legitimacy* (Londýn: Routledge, 2019), s. 28.

⁶ Crowley, „Dissident: A Brief Note“, s. 2.

⁷ Barbara J. Falk, „The History, Paradoxes, and Utility of Dissent: From State to Global Action“, in *Dissent Refracted: History, Aesthetics and Cultures of Dissent*, ed. Ben Dorfman (New York, NY: Peter Lang, 2016), s. 23–50, zde 26.

⁸ Můžeme tuto paralelu vést ještě dále: tak jako náboženští „dissentní“ lidé chápali sami sebe jako nositele skutečné víry, nikoli jen jako někoho, kdo nesouhlasí s doktrínou, Havel a další „dissentní“ odmítali, aby se jejich „říkání pravdy moci“ redukovalo na určitý druh profese nebo osobnostní rys.

⁹ Falk, „The History, Paradoxes, and Utility of Dissent“, s. 28–29. Povšimněme si deiktického „my“ a hodnoty, jakou Falková přisuzuje komunitě, která užívá tohoto pojmu. Toto vzývání dissentu ze strany liberálů je vlastně převrácením historické valence tohoto pojmu.

Kacper Szulecki přichází s obdobnými výhradami. Podle něj je „disent“ i v odborné literatuře pojmem, který „snese všechno“ – je příliš široký a vše zahrnující, aby dokázal vyjádřit „co je na něm výlučného“.¹⁰ Jako příklad tohoto přetížení uvádí Szulecki definici disentu od Bena Dorfmana: „moment, čin, projev nesouhlasu, zastavení věci v zavedených kolejích.“¹¹ Ne náhodou uvádí Dorfman spoustu fenoménů od *Occupy* po „vraždy karikaturistů a redaktorů v *Charlie Hebdo*“ jako projevy disentního „ne“.¹² Podle Dorfmana je takové rozkročení potřebné, abychom dokázali reflektovat, nakolik jsme nyní nevyhnutelně konfrontováni s vědomím disentu, jak se dissent mnohdy nosí jako vyznamenání, jak je zobrazován a oslavován a jak se vydědění, instituce i nositelé moci mohou stavět jako „dissenters“. Dochází k závěru, že „disent se nad námi vznáší jako figura – myšlenka, touha a nutkání, které mnohé z nás strhne“, a proto k němu musíme přistupovat z řady rozličných úhlů.¹³

Rob Watts dovádí Dorfmanův multiperspektivní přístup o analytický krok dále, když detailně rozebírá komplikace při definování „disentu“. Cituje řadu odborných definic,¹⁴ aby ukázal, že jakákoli snaha definovat *základní* rysy disentu je nutně nedostatečná, protože dissent není „věc“, ale řada různorodých praktik, včetně samotné praxe označování. Watts tvrdí, že k disentu je nutné přistupovat jako k relační kategorii, ať už ze sociologické (odkazuje na Bourdieua a další) nebo sociolingvistické perspektivy. „Disent“ a s ním spojené pojmy, jako „nesouhlas“ nebo „neshoda“, jsou deiktická slova, jelikož jejich význam se odvíjí přímo od prostorového a časového kontextu, v kterém jsou použita, a od toho, kdo je mluvčím a kdo adresátem.

Watts, který má odlišnou ambici než Falková a soustředí se na jiné otázky, dochází k závěru, že „disent“ má dnes převážně negativní konotace.¹⁵ Svou tezi předkládá v rámci rozsáhlejšího argumentu proti teoretikům deliberativní demokracie, kdy tvrdí, že „někteří liberálové se děsí neshody“. Podle Wattse základní předpoklad deliberativní demokracie, že pro fungování demokratického řádu je nezbytný racionální základ, na kterém se shodnou všichni členové společnosti, je z filosofického a politického hlediska

¹⁰ Kacper Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe: Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors* (Cham: Springer, 2019), s. 28–29.

¹¹ Ben Dorfman, „Refractions: Dissent and Memory“, in *Dissent Refracted*, s. 11–22, zde 11.

¹² *Ibid.*, s. 13.

¹³ *Ibid.*, s. 13–16. Povšimněme si formulace „mnohé z nás“. Psaní o disentu zjevně mnohdy zahrnuje emocionální vazbu s předmětem analýzy.

¹⁴ Příklad: „Disent je každá praxe – verbální, ale někdy také performativní –, která zpochybňuje status quo (existující strukturu norem, hodnot, zvyklostí, tradic a především autorit, které předepisují, jak se co v současnosti dělá).“ Robert Martin, *Government by Dissent: Protest, Resistance, and Radical Democratic Thought in the Early American Republic* (New York, NY: New York University Press, 2013), s. 3. Cit. dle Watts, *Criminalizing Dissent*, s. 18.

¹⁵ Watts se snaží demonstrovat tuto tezi s pomocí thesauru, což je vcelku problematické. *Ibid.*, s. 34. Totéž podle něj platí pro pojmy „whistleblower“ nebo „protest“.

problematický.¹⁶ Watts tvrdí, že tyto společensko-politické předsudky mohou vysvětlit, proč, navzdory tomu, že neshoda je běžnou, všudypřítomnou součástí každodenního života, panuje obecná představa, že lidé, kteří zpochybňují konvenční představy nebo instituce, v sobě nesou nějaké zvláštní kvality. Disidenti údajně vynikají odvahou, něčím, co Foucault nazýval „nebojácná řeč“ (*parrhesia*), tj. specifickou modalitou vyjadřování pravdy v kontextu nerovných mocenských vztahů.¹⁷ (Podobnou figuru používá Falková. Disent pro ni znamená „říkat moci pravdu“.)¹⁸ To vede k otázce, „proč a za jakých podmínek se z neshody stává ‚disent‘, a tudíž problém natolik závažný, že vládám stojí za to jej kriminalizovat nebo potlačovat?“¹⁹ Jak ukazuje Wattsova monografie, tato otázka je pro dnešní liberálně-demokratické státy stejně aktuální, jako byla pro komunistické režimy ve východní Evropě.

Vraťme se však k dějinám konceptu disentu. Viděli jsme, jak se tento pojem nejprve vázal k náboženské neshodě a později se významově rozšířil v 19. a 20. století, kdy zahrnoval politický, sociální, případně kulturní nesouhlas s vládnoucími institucemi, normami a názory.²⁰ Specifické užití „disentu“ jako označení pro určité formy „nezávislé“ nebo „opoziční“ činnosti v komunistických režimech se ustálilo až koncem šedesátých let a v letech sedmdesátých.²¹ Než se však zaměříme na to, co přesně v tomto smyslu znamená „disent“, musíme přikročit také k jiným sémantickým polím než těm, která nacházíme v angličtině.

¹⁶ *Ibid.*, s. 32. S odkazem na Isaiaha Berlina se Watts snaží zpochybnit klíčové předpoklady deliberativní demokracie v díle Habermase, Bohmanna a dalších, stejně jako „monismus“ amerického utilitarismu.

¹⁷ *Ibid.*, s. 34. Je příznačné, že mezinárodní *Slovník disidentů* sestavený v polsko-ruské spolupráci píše v rozpravě o kritériích výběru o těchto lidech jako o „hrdinech“. Václav Havel a Ludvík Vaculík, kteří byli do slovníku zařazeni, by se takovému označení jistě bránili. Alexandr Daniel a Zbigniew Gluza (eds.), *Slovník disidentů: přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956–1989 / I* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2019), s. 18.

¹⁸ Falk, „The History, Paradoxes, and Utility of Dissent“, s. 24. Havlova idea „života v pravdě“ jako podvratného činu v posttotalitní společnosti, kterou Havel pregnančně vyjádřil v *Moci bezmocných*, se velmi blíží tomuto chápání podstaty disentního činu. Szulecki je k tomuto přístupu skeptický, protože „říkat moci pravdu je mnohem více, než říkat jí ‚ne‘ [...] a tato definice implikuje, že lidé v disentu jsou v právu, zatímco ‚moc, která je‘, je nutně v nepravu.“ Nemusí tomu tak být vždy. Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 28.

¹⁹ Watts, *Criminalizing Dissent*, s. 35.

²⁰ Vyhledávání pojmu „dissent“ v *Google Books Ngram Viewer* v digitalizovaných anglickojazyčných textech od roku 1800 do r. 2018 ukazuje, že jeho frekvence byla na vrcholu v letech 1810 až 1840, s nejvyšší hodnotou 0,0011 % v roce 1814. Nejmenší výskyt 0,00026 % byl v roce 1927, zatímco od šedesátých let do roku 2008 byla stabilní frekvence lehce pod 0,00050 %. Výskyt tohoto pojmu byl výrazně větší než v případě pojmu „dissident“, který se vyšplhal nad 0,00001 % pouze v roce 1931.

²¹ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 22, tvrdí, že tato praxe začala ve dvacátých letech 20. století. Mohla se sice objevovat občasná užití pojmů „disident“ nebo „disent“ ve vztahu

Přestože pojem „dissent“ vychází z latinského základu, který je společný řadě jazyků, francouzština ani němčina nezačlenila pojem „dissent“ do svých společensko-politických slovníků. Francouzština se drží výlučně „disidentství“ (dissidence) a „disidenta“ (dissident), zatímco v němčině je pojem „Dissens“ jen okrajovým a formálním označením pro „odlišný názor ve vztahu ke specifickým otázkám“.²² Online slovník *dict.cc* překládá anglické sloveso „dissent“ jako „widersprechen“ (vyslovovat se proti), „differieren“ (lišit se), „dissentieren“, „anderer Meinung sein“ (mít odlišný názor) atd. a podstatné jméno jako „Widerspruch“ (odpor), „Meinungsverschiedenheit“ (rozdíl v názorech), „Unstimmigkeit“ (rozmlíška), „Einwand“ (námitka) apod., ale žádné z těchto slov zcela nevystihuje aktivismus nebo politický náboj, který je mnohdy přítomný v anglickém pojmu „dissent“. Diskuse ve francouzštině nebo němčině o výše uvedených fenoménech zahrnutých do pojmu „dissent“ tudíž vyžadují odlišný slovník s vlastními historickými a současnými konotacemi.

Čeština v poslední době přijala slovo „dissent“ do svého společensko-politického slovníku jako neologismus, byť v češtině má tento výraz jiný význam než „dissent“ v angličtině. Úctyhodný, mnohosvazkový *Ottův slovník naučný* z roku 1893 v krátkém pojednání o heslu „Dissens“ uvádí zkrátka „odlišnost mínění, nesouhlas“ a v rozsáhlejší výkladu o „Dissenters“ píše o anglických náboženských komunitách, které se odtrhly od státní církve.²³ V meziválečném *Příručním slovníku jazyka českého*²⁴ nacházíme pojem „dissenter“ opět v odborném historicko-náboženském kontextu, nicméně ve vydáních *Slovníku spisovného jazyka českého* z let 1960 nebo 1989 nenajdeme „dissenter“ ani „dissent“. „Dissent“ se objevuje ve dvou slovnících z devadesátých let, kde je definován jako „vyřazení ze společnosti, opozice proti totalitnímu režimu“, v druhém případě jako „1. opozice proti totalitnímu režimu, často pronásledovaná a umlčovaná; nekonformní postoj k vládnoucí ideologii vůbec“, 2. „disidenti jako celek.“²⁵ Na těchto definicích

k sovětské a východoevropské politice i před polovinou šedesátých let, ve svém výzkumu jsem ale došel k závěru, že až v polovině šedesátých let a v letech následujících se dissent/disident zažily jako politické pojmy ve smyslu za studené války běžném. Peter Bugge, „A Western Invention? The Discovery of Czech Dissidence in the 1970s“, *Bohemia* 59 (2019), č. 2, s. 273–291, především 277–278.

²² „Meinungsverschiedenheit in Bezug auf bestimmte Fragen.“ *Duden Online*, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Dissens>. *Duden* také obsahuje heslo „Dissenter“, ale definuje je úzce jako „příslušníka [protestantské] církve ve Velké Británii, který se odklonil od církve“. („Mitglied einer [protestantischen] Kirche in Großbritannien, die sich von der Staatskirche getrennt hat“) <https://www.duden.de/rechtschreibung/Dissenter> (obojí navštíveno 4. srpna 2021).

²³ „Dissens“ a „dissenters“ jsou pojmy použité v českém textu slovníku. *Ottův slovník naučný, Sedmý díl, Dánsko – Dřevce* (Praha: J. Otto, 1893), s. 615.

²⁴ *Příruční slovník jazyka českého. Díl I. A–J* (Praha: Státní nakladatelství, 1935–1937), s. 425.

²⁵ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Praha: Academia, 1994), s. 59; *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (Praha: Academia 1998), s. 67–68.

vidíme, že český „disent“ odpovídá jen jednomu, velmi specifickému užití anglického „dissent“ – odporu vůči diktátorským, především pak komunistickým režimům.²⁶

Plejáda slov začínajících „disi-“ vstoupila do českého nezávislého diskurzu v sedmdesátých letech, zprvu ale téměř výlučně se slovy odvozenými od slova „*dissident*“ („*disidenství*“, „*disident*“, „*dissidence*“ apod.).²⁷ Úvodní věta Havlova slavného eseje z roku 1978 *Moc bezmocných* zní: „Východní Evropou obchází strašidlo, kterému na Západě říkají ‚disidentství‘.“ Havlův výraz „disidentství“ byl ale do angličtiny přeložen jako „dissent“.²⁸ Otázka, zda „*disidenství*“ v češtině časem ustoupilo „*disentu*“ proto, že toto slovo, jak navrhuje Johanathan Bolton, se ukázalo jako znělejší, nebo proto, že převažovalo v britských a amerických textech o daném tématu, bude vyžadovat další analýzu.

Disidentství/disident – etymologie a významy

„Disidentství“ má odlišné etymologické kořeny než „disent“. Je odvozené od latinského „*dissidere*“ – kompozita „*dis*“ + „*sedere*“ – sedět nebo situovat se stranou, tj. jednat na základě odchýlení se nebo nesouhlasu. Bylo by nicméně přehnané tvrdit, že tato původní distinkce mezi jednáním a pouhým cítěním se dosud odráží ve způsobu, jak se těchto pojmů užívá.

OED sice nabízí jen relativně stručný výklad hesla „*dissidence*“, které definuje jako „neshodu (co do názoru, povahy apod.); odchylku, disent“,²⁹ příbuznému pojmu „*disident*“ se nicméně dostává výrazně více pozornosti. Tak jako „dissent“ se „*dissident*“ v angličtině poprvé objevuje v šestnáctém století, a to v podobě adjektiva, které *OED* definuje jako „nesouhlasný nebo odlišný (v názoru, povaze apod.); variantní, rozdílný“. Jmennou podobu nacházíme na konci 18. století s tím, že nesouhlas v náležitostech víry označovala tato podoba až ve století následujícím. Výjimkou bylo specifické použití pro situaci v Polsku, kde se poprvé vyskytlo v roce 1767: „V království polském se toto označení (latinsky *dissidentes*) užívá pro protestanty, příslušníky řecké pravoslavné církve a jiné křesťany, kteří nepatří k římskokatolické církvi.“ V angličtině se tudíž

²⁶ Szulecki proto tvrdí, že by bylo přesnější překládat „disent“ do angličtiny jako „*dissidence*“: „Čeština přejala *dissent* přímo z angličtiny [...] Každopádně se nejedná o překlad slova *dissent*, ale spíše o český výraz pro *dissidence*.“ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 34, poznámka 7. Musíme dodat, že ne všichni badatelé/uživatelé přijímají Szuleckého rozlišení mezi pojmy „dissent“ a „dissidence“.

²⁷ Peter Bugge, „A Western Invention“. Jaroslav Suk, „Slang Chartistů“, *Svědectví* 17 (1981), č. 65, s. 32–36.

²⁸ Bolton, *Worlds of Dissent*, s. 218. Už klasický anglický překlad *Moci bezmocných* pochází od Paula Wilsona.

²⁹ Příklady nacházíme z let 1656 až 1891, kdy pouze jedno z šesti vydání, z roku 1775, odkazuje na náboženství a žádné nepojednává konkrétně o politice. *Oxford English Dictionary*, online edition. <https://www.oed.com/view/Entry/55457?redirectedFrom=dissidence#eid> (navštíveno 4. srpna 2021).

v 18. století rozlišovalo mezi domácími „dissenters“ a polskými „dissidents“. Na rozdíl od slova „dissent“, v případě pojmu „dissident“ jako adjektivu a substantivu zmiňuje *OED* současné politické užití: „nesouhlas v politických otázkách; ten, kdo vyjadřuje politický nesouhlas, obvykle v totalitních státech“, a „v politickém kontextu se jedná o někoho, kdo otevřeně oponuje politice vlády nebo vládnoucí strany, zvláště pak v totalitním zřízení“. Takové užití nacházíme poprvé v letech 1955 v prvním případě a 1940 ve druhém a převážně se týkají témat souvisejících se Sovětským svazem.³⁰ Na závěr lze říci, že „dissident“ a „dissidence“ nejsou pojmy užívané výlučně pro nezávislou opoziční činnost v komunistických nebo autoritářských státech, v současné angličtině se přesto užívají v daleko specifitějším významu než pojem „dissent“.³¹

Jinak je tomu ve francouzštině. *Le Grand Larousse de la langue française*, francouzský ekvivalent *OED*, ve vydání z roku 1989 nabízí definice slov „dissident(e)“ (v podobě adjektivní a substantivní) a „dissidence“, kterými se řadí do podobné kategorie jako anglické „dissent“. Výraz „dissident“ označoval od 18. století jedince, kteří se kvůli sporům o výklad určité doktríny odtrhli od náboženského, filosofického či politického společenství. Počínaje 20. stoletím se pak užívá pro ty, kteří „již nejsou poslušni politické autority, pod níž spadali“. „Dissidence“ se drží stejného historicko-sémantického vzorce.³² Současné on-line vydání *Larousse* uvádí jako jeden ze tří významů slova „dissidence“: „kritika stávajícího zřízení, v posledních desetiletích Sovětského svazu“.³³

³⁰ *Oxford English Dictionary*, online edition. Zvýraznění v orig. <https://www.oed.com/view/Entry/55459?redirectedFrom=dissident#eid> (navštíveno 4. srpna 2021). Crowley, „Dissident: A Brief Note“, s. 2–4. Crowley píše, že „skutečný posun v užívání pojmu ‚dissident‘ se ukazuje v jeho roli v rétorice studené války, především od šedesátých do osmdesátých let“. Odpovídá to častějšímu užívání pojmu „dissent“ v textech o těchto politických tématech.

³¹ Vyhledáme-li pojem „dissent“ v *Google Books Ngram Viewer*, vidíme, že až do dvacátých let je jeho výskyt velmi řídký (frekvence výskytu je méně než 0,00001 %). Od té doby frekvence soustavně roste a dosavadního vrcholu dosáhla v roce 1989 s hodnotou 0,00014 %. Pod 0,00010 % opět klesla v roce 2017.

³² „Dissidence“ může také fungovat jako kolektivní substantivum pro skupinu lidí s disentanými postoji nebo – doslova – pro názorovou odchylku. *Grand dictionnaire des lettres; 1–7. Grand Larousse de la langue française. Tome 2, CIR-ERY*, ed. Louis Guilbert et al. (Paris, 1989), s. 1330. Online at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1200533r/f616.item.r=dissidence.zoom> (navštíveno 28. července 2021). Slovník uvádí následující synonyma pro pojem „dissident“: „1 Déviationniste, hérétique, hétérodoxe, schismatique, scissionniste; 2 partisan, rebelle, résistant, révolté, séparatiste.“ Antonyma: „1 conformiste, orthodoxe; 2 fidèle, soumis.“

³³ <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/dissidence/25999> (navštíveno 29. července 2021). Vyhledávání frekvence „dissidence“ a „dissident“ ve francouzském korpusu let 1800–2019 pomocí *Google Books Ngram Viewer*: první z těchto pojmů se obvykle vyskytuje dvakrát častěji než druhý. „Dissidence“ byla nejčastější nejprve ve čtyřicátých letech 19. a 20. století s hodnotami přes 0,00015 % a poté výrazně stoupala od začátku sedmdesátých let 20. století. Nejvyšší hodnotu nacházíme v roce 2003, a to 0,00028 %, poté dochází k prudkému poklesu na úroveň šedesátých let. „Dissident“ vykazoval vyšší hodnoty okolo let 1918 a 1941 a následně kopíroval výkyvy „dissidence“ s nejvyššími hodnotami okolo 0,00013 % v letech 1987 a 1992.

Přejdeme-li od sémantiky ke kontextům samotného úzu, ve francouzské encyklopedii *Universalis* najdeme 225 hesel obsahujících slovo „*dissidents*“. Hesla, která se věnují historickým tématům do poloviny 20. století, zmiňují náboženské a umělecké *dissidents*, kdežto hesla se současnějším zaměřením se především soustředí na politické *dissidents* na celém světě. Podkategorie „*Dissidents, URSS et Europe de l'Est*“ zahrnuje jednatřicet hesel. „*Dissidence*“ se vyskytuje ve 167 heslech věnovaných uměleckým dílům, umělcům, spisovatelům, náboženství, psychoanalýze, celé řadě zemí a také jednotlivcům (Václav Havel, Alexander Ginzburg, Andrei Amalrik...), kteří souvisí s politickým disentem.³⁴ Tyto zběžné poznatky potvrzují tezi Roberta Horvatha, že ve francouzských debatách se figura sovětského či východoevropského *disidenta* dostala do popředí v sedmdesátých letech „a pomohla nahradit revoluční socialismus lidskými právy jakožto novým převažujícím rámcem radikálního aktivismu“. Podstatné je, jak dodává, že aktivismus inspirovaný činností těchto disidentů našel řadu zastánců v řadách „levicových intelektuálů odporujících totalitě“.³⁵

Němčina, podobně jako francouzština, nepřijala odvozeniny „*dissentire*“ do svého standardního sociopolitického lexikonu nesouladu a odporu, aby pokryla obecnější významy spojované s anglickým „*dissent*“, a totéž platí pro pojmy odvozené od „*disse-dere*“. Martin Dehli pečlivě zmapoval historii pojmu „*Dissident*“ v němčině a ukázal, že do jazyka vstoupil jako označení pro polské protestanty v 18. století. Tohoto latinského pojmu se v Polsku užívalo od takzvaného *Pax Dissidentium* z roku 1573. Svůj význam v němčině ztratil po dělení Polska a opět se – s odlišným významem – objevil až okolo roku 1848. V té době se užíval pro charakteristiku liberálních trendů, a to jak mezi německými protestanty, tak mezi katolíky. Od roku 1860 rovněž fungoval pojem „*Dissident*“ jako označení právního statusu přípustných náboženských společenství mimo oficiální denominace. „Koncem 19. století používali svobodomyšlní jedinci a ateisté prosazující opuštění církve ‚*Dissident*‘ jako své sebeoznačení.“ Ve svém boji proti organizovanému náboženství užívali tohoto pojmu také sociální demokraté, jako například Karl Liebknecht, či meziváleční komunisté. V roce 1936 jej nacisté zakázali ve veškeré veřejné komunikaci a z německého politického slovníku v podstatě na několik dalších desetiletí prakticky zmizel.³⁶

Velký návrat na výsluní zažil v sedmdesátých letech, tentokrát jako zcela sekularizované a politizované označení opoziční inteligence v Sovětském svazu, východní Evropě a postupem času také v dalších autoritářských státech. Podle Dehliho tato nová

³⁴ <https://www.universalis.fr/recherche/q/dissidents/>, <https://www.universalis.fr/recherche/t/article/napp/84602/q/dissidents/> (podkategorie „*DISSIDENTS, URSS et Europe de l'Est*“, a <https://www.universalis.fr/recherche/q/dissidence/> (navštíveno 29. července 2021).

³⁵ Robert Horvath, „The Solzhenitsyn Effect: East European Dissidents and the Demise of the Revolutionary Privilege“, *Human Rights Quarterly* 29 (2007), č. 4, s. 879–907, zde 880 a 900.

³⁶ Martin Dehli, „Dissidenten: Die Geschichte eines Begriffes weltanschaulicher Pluralisierung“, *Archiv für Begriffsgeschichte* 43 (2001), s. 173–198.

podoba konceptuálně nenavazovala na dřívější formy, jelikož „přišla jako náhlý import z anglosaských zemí a Francie“.³⁷ Navzdory diskontinuitě a sekulárnímu užití nese v sobě pojem „*Dissident*“ podle Dehliho stále konotace deviace nebo hereze. Neznačí totiž „normální“, věcné jednání, ale způsob myšlení a jednání, které je ze své podstaty výjimečné. „Opozice“ oproti tomu konotuje účast v politickém prostoru, který uznává legitimitu politické soutěže a pluralismu.³⁸

V češtině lze sledovat podobný vývoj jako v němčině, pokud jde o slova odvozená od „*dissidere*“. Ottova encyklopedie z roku 1893 obsahuje detailní heslo „*Dissidenti*“, kterými se myslí nekatoličtí křesťané v Polsku před jeho rozdělením.³⁹ Na stránkách meziválečného *Průručního slovníku jazyka českého* najdeme heslo „*disident*“ a příslušná adjektiva, všechna s přísně náboženskou sémantikou a ve významu „schizmatický“.⁴⁰ *Slovník spisovné češtiny* z roku 1960 obsahuje hesla „*disidence*“ a „*disident*“, včetně jim odpovídajících adjektiv, a odkazuje opět na význam náboženské odchylky. Nyní je však zahrnut i politický význam těchto pojmů.⁴¹ Tento sémantický posun sekulárním směrem však nevyvrací tezi, že pojmy začínající na *disi* byly do českého neoficiálního politického slovníku importovány v sedmdesátých letech, podobně jako do němčiny. Vývoj sémantiky slova „*disident*“ v češtině před rokem 1970 nicméně pomůže vysvětlit, proč byla slova s tímto základem v jazyce přijímána dávno před tím, než se rozšířil pojem „*disent*“.⁴²

Definování východoevropských disidentů, disidentství, disentu

Nyní se budeme podrobněji věnovat odborným definicím a chápání aktérů fenoménu, který se pojí s „veřejnou a cílenou manifestací politického nesouhlasu“ ve stranických státech Sovětského svazu a východní Evropy,⁴³ respektive s tím druhem aktivismu, který v tomto svazku *Kontradikcí* nazýváme „levicovým disentem“.

³⁷ *Ibid.*, s. 195. Povrchní vyhledávání v *Google Books Ngram Viewer* na první pohled potvrzuje Dehliho závěry. Frekvence výskytu slov „*Dissident*“ a „*Dissidenz*“ v německých textech v databázi Googlu byla do sedmdesátých let extrémně nízká (méně než 0,000005 %), až poté rychle roste popularita pojmu „*Dissident*“ a, s jistým zpožděním, také abstraktní „*Dissidenz*“, v jednom případě s nejvyšší hodnotou 0,000044 % v roce 1993 a ve druhém 0,000045 % v roce 1997. Jejich obliba od té doby opět klesá a v roce 2018 se vrací na úroveň osmdesátých let.

³⁸ *Ibid.*, s. 198. Jak uvidíme, Dehliho čtení sémantiky „disidentství“ v kontrastu s „opozicí“ zcela neodpovídá tomu, jak bylo tyto pojmy chápány a užívány v českém a polském kontextu v sedmdesátých a osmdesátých letech.

³⁹ *Ottův slovník naučný, Sedmý díl*, s. 615. „*Dissenters*“ byli historicky spojováni s Anglií a „*Dissidenti*“ s Polskem.

⁴⁰ *Průruční slovník jazyka českého. Díl I. A–J*, s. 421.

⁴¹ *Slovník spisovného jazyka českého* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960), s. 322. Nacházíme zde obraty „*politický disident*“ a „*disidentská vláda*“.

⁴² Pokud je český *Slovník neologismů* z roku 1998 věrohodný zdroj, čeština stále preferuje slova odvozená od „*dissidere*“. Vyskytuje se v něm pět takových hesel: „*disident*“, „*disidentka*“ (je zde zmíněna „nejslavnější disidentka světa Su Ťij“), „*disidentsky*“, „*disidentský*“ a „*disidentství*“. Pouze „*disent*“ vychází ze základu „*dissentire*“. *Nová slova v češtině*, s. 68.

Falková se ve svém podrobném pojednání o historiografii disentu ve střední a východní Evropě z roku 2011 pokouší vylíčit vztah mezi „rezistencí“ (*resistance*) a „disentem“. Připouští, že disent je podmnožinou odporu, pod který spadá široká škála reakcí na vládnoucí režim od neúčasti nebo braní drog po uchýlení se do soukromé sféry nebo rozličných aktivit „šedé zóny“. Falková umísťuje „disent“ do řady různých podob politické rezistence, do pozice s nejvyšší hodnotou politického vědomí a uvádí, že je pro něj typická „výroba a distribuce samizdatu, veřejný protest, aktivní účast v nezávislých skupinách mimo kontrolu stranického státu“. Letmo pak Falková zmiňuje také další kategorii rezistence: „individuální morální rezistence a organizovanou opozicí“, nerozlišuje však mezi „disentem“ a „opozicí“.⁴⁴ Dává si záležet, abychom pochopili její kategorie jako dynamické, přesto však můžeme její přístup k vymezení disentu charakterizovat jako hledání disentu *sui generis*, hledání předmětu, který utváří to, co „disidenti“ dělají a jak.

Slovník disidentů volí podobný postup. Editoři upozorňují, že pojem „disident“ se užívá odlišně v různých zemích a kontextech a odkazuje na celou škálu praktik, ustálí se však na tom, že disident je „člověk vykonávající disidentské skutky“, případně „člověk, jehož značnou část veřejné činnosti lze charakterizovat jako opoziční“.⁴⁵ Ani jedna z těchto definic není příliš vhodná. První vysvětluje vysvětlovaným pojmem, druhá nevysvětluje vztah mezi „disidentstvím“ a „opozicí“. Prakticky pak *Slovník* vymezuje svůj předmět zkoumání tak, že uvádí seznam kritérií pro výběr. Pouze osoby, „jejichž nekonformní činnost byla spjata s otevřeným a zjevným nenásilným odporem proti komunistickému systému a také s obranou lidských práv nebo bojem za občanská práva“, se kvalifikují pro zařazení do panteonu disidentů-hrdinů.⁴⁶

Detlef Pollack a Jan Wielgoths se snaží vyjasnit, co odlišuje „disidentství“ (případně „disent“, tyto pojmy používají jako synonyma) od „rezistence“ nebo „opozice“. „Rezistenci“ definují výrazně úžeji než Falková, a to jako „individuální nebo kolektivní činnost s cílem odstranění komunistického režimu“.⁴⁷ „Disidentství“ by se podle nich

⁴³ Robert Brier, „Entangled Protest: Dissent and the Transnational History of the 1970s and 1980s“, in *Entangled Protest: Transnational Approaches to the History of Dissent in Eastern Europe and the Soviet Union*, ed. Robert Brier (Osnabrück: Fibre, 2013), s. 11–42, zde 17.

⁴⁴ Barbara J. Falk, „Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography“, *East European Politics and Societies* 25 (2011), č. 2, s. 318–360, zde 320 a 322.

⁴⁵ Daniel a Gluza, *Slovník disidentů*, s. 18.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 19. Jakkoli jsou v této definici klíčové ideje nenásilí a lidských a občanských práv, ve *Slovníku* najdeme, že ve „výjimečných případech, jaké představují obzvláště charakteristické příklady aktivity blížící se disidentské“ byly do *Slovníku* zařazeny osoby spojené s ozbrojeným odporem proti režimu nebo jinými formami násilí (*ibid.*). Falková se rovněž věnovala vztahu mezi disentem (jakožto kategorií, jejíž součástí je východoevropské disidentství, ale neomezuje se jen na něj) a násilím a domnívá se, že není správné zahrnovat mezi legitimní vyjádření disentu pouze nenásilné podoby protestu. Falk, „The History, Paradoxes, and Utility of Dissent“, s. 28–31.

⁴⁷ Detlef Pollack a Jan Wielgoths, „Introduction“, in Detlef Pollack a Jan Wielgoths (eds.), *Dissidence and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition* (Aldershot: Ashgate, 2004), s. ix–xvii, zde xii.

nemělo pojmát jako ideologická orientace (jako například odmítnutí socialistické utopie nebo orientace na individuální svobody a lidská práva), ale s ohledem na pozici kritických diskurzů v systému společenské komunikace. Uvádějí: „jako ‚disidentství‘ chápeme všechny k režimu kritické diskurzy a aktivity, které představovaly nebo měly představovat autonomní sféru veřejné, politické a kulturní komunikace mimo oficiální instituce stranického státu a které touto činností upíraly režimu naprostou kontrolu nad veřejným životem“.⁴⁸

Pollack a Wielgohs dále upozorňují, že podmínky činnosti „disidentů“ nebo „opozičních skupin“ neumožňují stanovení jasné „hranice mezi ‚obyčejným‘ disidentstvím a politickou opozicí“. Do značné míry platí, že míra politické represe rozhodla, nakolik bylo možné formulovat opoziční postoje nebo na základě těchto postojů organizovat, nakolik jsou tedy lidé nebo skupiny s opozičními postoji režimem nuceni setrvávat ve sféře disidentství. Pojem „opozice“ si pak uchovávají pro „politické strany antikomunistické rezistence existující v prvotní fázi státního socialismu a pak politické formace, které vzešly z disidentského prostředí koncem osmdesátých let, aby vyvíjely tlak na komunistické režimy a tlačily je k ústupkům [...]“⁴⁹

Je na místě objasnit dvě věci. Zaprvé, autoři definují „disidentství“ podle činnosti a ambicí činitelů, ale také s ohledem na jejich postavení v obecnějším systému sociální komunikace a na důsledky míry represe pro případnou přeměnu „disidentství“ v „opozici“. Vycházejí tedy z relačního chápání „disidentství“ jako jevu, který je ustavován v souhře vnitřních a vnějších faktorů. Zadruhé, ačkoli v řadě textů se běžně zaměňuje „disent“ a „opozice“, Pollack a Wielgohs poukazují na rozdíl v intenzitě, kdy „opozice“ je nezbytně kolektivní, politická a programová, zatímco „disidentství“ nikoli. K tomuto tématu se ještě vrátíme.

Szuleckého přístup k definicím je ještě více relační. V monografii *Dissidents in Communist Central Europe* (Disidenti v komunistické střední Evropě) z roku 2019 uvádí, že vychází z „premis, že ‚disident‘ není prostá deskriptivní kategorie ani čistě akademický koncept. Jedná se spíše o mezinárodně funkční *figuru*“.⁵⁰ Autor tuto tezi rozvádí: „Prvky, které konstituují fenomén disidentství a umožňují figuru disidenta, jsou v mé konceptualizaci tři: otevřená, legální a nenásilná činnost, která je sankcionována represí (*dissidence*), pozornost Západu a uznání v domácím prostředí. Tyto tři prvky v součinnosti utváří ‚trojúhelník disidentství‘“.⁵¹ Tato transnacionální figura je ukotvena v určité realitě (*dissidence*), ale současně je jí vnější, jelikož se jedná o koncept a reprezentaci, která vznikla v západním diskurzu o Druhých žijících mimo Západ. „Disidenti“, tvrdí

⁴⁸ *Ibid.*, s. xiii.

⁴⁹ *Ibid.* Autoři ihned porušují vlastní nomenklaturu, když píšou o „kritických a opozičních skupinách v sedmdesátých a osmdesátých letech“.

⁵⁰ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. xi.

⁵¹ *Ibid.*, s. 3. Viz rovněž s. 79–80 a s. 208 pro rozbor tří prvků a ilustraci zmíněného trojúhelníku.

Szulecki, byli vytvořeni, konstruováni a zmocněni mezinárodním uznáním, což nezbytně dopadlo na objekty tohoto označování s tím, jak kritizovali, přetvářeli nebo využívali tuto figuru. Člověk se nestává disidentem jen proto, že jej tak Západ označí, nebo kvůli režimu, který se jej snaží onálepkovat a očernit, ale také díky vzájemnému uznání ze strany jiných „disidentů“ tím, že je připuštěn do „katalogu disidentství“.⁵²

Szuleckého argumentace má jisté nedostatky. Nabízí pečlivý přehled různých definic „disidenta“ v rozličných dobových a jazykových kontextech a přináší definice klíčových pojmů „slovníku odporu“.⁵³ Nicméně ve vlastním historickém zkoumání let 1956 až 1989 a let následujících používá výrazy „disent“ a „disidentství“ jako analytické pojmy, které neproblematicky zachycují a vyjadřují sociální realitu. Krom toho opakovaně odkazuje na „opozičníky“, aniž by tento pojem definoval nebo se věnoval otázce, v čem spočívala „opozice“ v podmínkách státního socialismu.⁵⁴ Jak jsem již uvedl, všechny tyto kategorie mohou nebo – jak tvrdili Dorfman a Watts – musí být chápány relačně. Ačkoli se Szuleckého přístup tedy omezuje na analýzu „disidenta“, nabízí cenné vhledy do komplexní transnacionální dynamiky, která vznik a propagaci této figury vyvolala, včetně dopadů, které měla na sociální praktiky utlačujících i utlačovaných. Díky tomuto nástroji může autor například pozorovat značně genderově vychýlené reprezentace toho, kdo se počítal jako skutečný disident, tedy představ, které vytvářeli a reprodukovali jak západní analytici, tak muži-„disidenti“, tak komunistický aparát.⁵⁵

⁵² Tato formulace vychází z rozhovoru s Jaroslavem Šabatou z roku 2007. Šabata tvrdil, že lidé jako Robert Havemann a Milovan Đilas sice v sedmdesátých letech již nebyli politicky relevantní, ale do katalogu patřili. Viz Tomáš Vilímek, „Oppositionists in the ČSSR and the GDR: Mutual Awareness, Exchanges of Ideas and Cooperation, 1968–1989“, in Brier (ed.), *Entangled Protest*, s. 78. V dopise Adamu Michnikovi z roku 1978, přiloženém k esejí *Moc bezmocných*, která měla být jedním z textů plánované mezinárodní antologie sovětských a východoevropských „opozičních“ textů, Havel jmenoval řadu lidí, které by do výběru rád zařadil. Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 183. Přestože Havel mluvil pouze o „našem plánovaném sborníku“ a „autorech z jiných zemí“, aniž by je dále kategorizoval, jeho seznam přispěl k vytvoření katalogu nebo kánonu „disidentů“, kterému se v esejí bránil. Pro anglický překlad dopisu viz Elzbieta Matynia (ed.), *An Uncanny Era: Conversations between Václav Havel and Adam Michnik* (New Haven: Yale University Press, 2014), s. 23–27.

⁵³ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 21–34.

⁵⁴ Náznaky definice najdeme, když Szulecki rozlišuje mezi osamocenými a omezenými činnostmi „sovětských aktivistů a mezinárodně proslavených jednotlivců-disidentů“ a mnohem širšími činnostmi a rozšlejšími sítěmi, které vybuodovala „středoevropská opozice“. *Ibid.*, s. 8. Szulecki nicméně píše o středoevropských „opozičnících“ i v případech, kdy šlo o činnosti podobně omezené, jako bylo zmíněné jednání jejich sovětských protějšků-disidentů.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 155–158. Úloha žen v disentu se konečně dostala do středu odborné pozornosti. Viz Robert Brier, „Gendering Dissent: Human Rights, Gender History and the Road to 1989“, *Eurozine* 2 September 2019, online at: <https://www.eurozine.com/gendering-dissent/> (navštíveno 10. srpna 2021). V češtině například Marcela Linková a Naďa Straková (eds.), *Bytová revolta: jak ženy dělaly dissent* (Praha: Academia, 2017).

Tematizace hluboké propasti mezi generalizujícím chápáním „disentu“ a „disidentů“ na straně tehdejších pozorovatelů a pozdějších badatelů a reálnými zkušenostmi a postoji lidí, kteří za ně byli označeni, je výchozím bodem přínosné monografie Jonathana Boltona *Worlds of Dissent* (Světy disentu). Bolton tvrdí, že výzkum disentu dospěl do mrtvého bodu právě vinou generalizací, a klade si za cíl rekonstrukci životních světů řady aktérů, kteří se podíleli na vzniku toho, co dnes známe jako „český disent“. „Mluvíme o ‚disidentech‘, jako kdybychom věděli, kým byli, a vlastně jako kdyby oni věděli, kým byli“, píše Bolton a následně ukazuje, že disent představoval *mnoho* různých prostorů zkušenosti, „zahrnoval mnoho postav, stylů a žánrů stejně jako kontroverzí a ostré diskurze“. Bolton především varuje před „zpětným nastíněním“ (*backshadowing*), tj. interpretací a utvářením narativu disentu ve světle roku 1989, protože žádný z disidentů působících koncem sedmdesátých let tak nečinil s očekáváním, že komunistický režim padne za jejich života.⁵⁶

K „disidentskému“ životnímu světu patřilo hledání příslušných pojmů pro vlastní postavení a činnost. Szulecki podotýká, že mezi Poláky se pojem „disident“ rozhodně netěšil oblibě, jelikož měl jednak starší náboženské (protestantské) konotace, které jsem zmínil výše, jednak odkazoval ke komunistickým „odpadlíkům“ a „kacírům“, s nimiž opozičníci nechtěli mít nic společného. Tvrdí, že polská opozice „velmi často užívala pojmu ‚disident‘ v negativním významu, který si spojovala s osamělou pasivitou a elitářskými, intelektuálskými outsidersy“, a sama se označovala za „opozici“, kterou spojovala s aktivismem a společenským dosahem.⁵⁷ Myšlenka, že v Polsku v sedmdesátých a osmdesátých letech byla „opozice“, zatímco v Sovětském svazu a Československu byli „disidenti“, se mnohdy objevuje také v současné odborné literatuře o různých podobách odporu v komunistické východní Evropě.⁵⁸

Přesto v druhé polovině a koncem sedmdesátých let čeští a slovenští nezávislí aktivisté a jejich podporovatelé v exilu přijali pojem „*dissident*“ a jeho derivace v neformálním užití v domácím prostředí i v esejích psaných pro vydání v *samizdatu* nebo *tamizdatu*.⁵⁹

⁵⁶ Jonathan Bolton, *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*, přel. Petruška Šustrová (Praha: Academia 2015), s. 18, 31, 72.

⁵⁷ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 22, s. 25 (s citací) a s. 164–165. Szulecki uvádí (*ibid.*), že navzdory obecnému uznání odvahy a morální integrity sovětských disidentů „od pozdních sedmdesátých let československé a polské skupiny konstruovaly své pozice ve vztahu k němu jako k negativnímu měřítku“. Uvádí však jen polské příklady a ve vlastním výzkumu v Bugge, „A Western Invention?“, který se přiznaně zakládá jen na textových podkladech přibližně do roku 1980, jsem objevil jen málo příkladů negativního hodnocení sovětských disidentů z české strany.

⁵⁸ Petr Blažek, „Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. Přehled koncepcí a limity bádání“, in *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*, ed. Petr Blažek (Praha: Dokořán, 2005) s. 10–24. Viz rovněž Bugge, „A Western Invention?“, s. 273–274.

⁵⁹ *Ibid.*, *passim*. Průnik tohoto pojmu do neformálního úzu mapuje slovník Jaroslava Suka o slangu

Pokud pečlivě zkoumáme, jak reformně komunistický časopis *Listy*, který vycházel v exilu, nazýval kritiky normalizačního režimu v Československu v sedmdesátých letech, nacházíme pozoruhodné sémantické rozlišení mezi „opozicí“ a „disidentstvím“. *Listy* (s výmluvným podtitulem *Časopis československé socialistické opozice*) používaly do roku 1975 jen pojmy „opozice“ a „opozičníci“, až poté se poprvé objevil pojem „disident“. Přibližně od roku 1978 přispěvatelé *Listů* užívali tohoto pojmu zhusta a bez vysvětlivek nebo uvozovek, což ukazuje na to, jak rychle zdomácněl. Zvláště v článcích Jiřího Pelikána, Zdeňka Hejzlara, Zdeňka Mlynáře a dalších reformních komunistických vůdců nacházíme zřetelnou hierarchii mezi „disidentstvím“ a „opozicí“, podobnou hierarchii, kterou nacházíme v polském diskurzu. „Disidentství“ je zde pojímáno jako chvályhodný, ale především osobní a ideologicky rozptýlený fenomén, který musí organizačně vypěst a formulovat politický program, aby se z něj stala skutečná „opozice“. V očích autorů *Listů* může být disident levicový a disidenti mít levicové postoje, ale má-li se „disidentství“ stát skutečně levicovým, musí se z něj stát „opozice“. Dovedeme-li tuto logiku do důsledků, „levicový disent“ je v zásadě protimluv!⁶⁰

Zajisté se nejedná o jediný možný způsob, jak chápat vztah mezi pojmy „disent/disidentství“ a „opozicí“. Můžeme se inspirovat například článkem napsaným v kontextu mezinárodní politické teorie. Christopher Daase a Nicole Deitelhoff v něm definují „opozici“ jako praxi, „která uznává vládnoucí řád jako takový a využívá institucionálních forem politické účasti pro vyjádření svého disentu“, zatímco „disidentství“ je radikálnější, jelikož „odmítá pravidla vládnoucího řádu a volí nekonvenční formy organizace a artikulace, aby uplatňovala radikální kritiku vládnutí“.⁶¹ V kontextu státního socialismu můžeme uplatnit toto rozlišení a tvrdit, že koncepce „opozice“, kterou hlásaly *Listy*, vycházela z politické logiky, která ideologicky příliš neohrožovala normalizační režim, jelikož ten věděl, jak se s ní vypořádat, což se ukázalo například na zatýkání a procesech s levicovými opozičníky v letech 1969–1971. Mnohým mimo okruh *Listů* se časem tento „opoziční“ model aktivismu jevil spíše jako slepá ulička. „Disidentství“ v tomto smyslu bylo *radikálnější*, protože jeho legalismus a univerzalismus lidských a občanských práv opouštěl binární logiku leninistického *kto-kogo*, která byla přítomna v konceptualizaci „socialistické opozice“ *Listů*; odmítal tedy pravidla politické hry. To může vysvětlit přitažlivost „disidentství“ rovněž pro svobodomyslné příznivce levice.⁶²

aktivistů Charty 77 z roku 1981. Viz „Slang Chartistů“, s. 32–36. Szulecki zmiňuje vtipný, ironický patvar vzniklý ve slovenštině – sloveso „*disiduju*“ v samizdatu z roku 1981. Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 196.

⁶⁰ Bugge, „A Western Invention?“, s. 283–288.

⁶¹ Christopher Daase, Nicole Deitelhoff, „Opposition and Dissidence: Two Modes of Resistance against International Rule“, *Journal of International Political Theory* 15 (2019), č. 1, s. 11–30, zde 12–13.

⁶² Tento argument dále rozvíjím in: Bugge, „A Western Invention?“, s. 289–291.

Vymezení levice

Nemáme zde dostatek prostoru pro plnohodnotný popis dějin pojmu „levice“, jak se vyvíjel od jeho počátků ve Francii v roce 1789.⁶³ Nemohu nabídnout ani pečlivý rozbor toho, co pojem „levice“ znamená dnes. Pro následující stručný náčrt „levicového disentu“ na Západě a za státního socialismu můžeme najít výchozí bod u Geoffa Eleye. V úvodu jeho zevrubné monografie z roku 2002 *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000* (Utváření demokracie: dějiny levice v Evropě, 1850–2000) se dočteme, že levice byl vždy obecnější pojem než socialismus, ale že socialismus se vždy nacházel v jádru levice. Po roce 1968 se objevila celá řada nových, radikálních agend, které přicházely „z prostoru *mimo* důvěrně známé socialistické třídně-politické rámce“. Nicméně, aby i ty zůstaly dominantně levicovými, musely prosazovat nejen pluralismus, toleranci apod., ale také rovnostářství a demokratické rozšiřování hranic politiky.⁶⁴ Všimněme si značně normativního prvku v Eleyově argumentaci, kdy úzce spojuje levice s rozšiřováním demokracie. Na tomto základě může jen obtížně analyzovat levicovou povahu radikálních nebo socialistických hnutí a stran, které v zájmu prosazování své agendy sahaly k autoritářským prostředkům, včetně například komunistických stran, které byly u moci.⁶⁵ Taková analýza byla ale klíčová pro levicový disent ve střední a východní Evropě v sedmdesátých a osmdesátých letech.⁶⁶

Levicový disent na Západě

Na základě letného přehledu současné literatury o disentu můžeme nabýt dojmu, že disent v USA nebo obecněji na Západě a v jeho globálních manifestacích – navzdory občasné zmínce o Tea Party či jiných příkladech populistického, konzervativního disentu – je převážně, ne-li inherentně levicový fenomén. Například americký časopis *Dissent*, který vznikl v roce 1954 a dosud vychází, se stále hrdě hlásí ke svým socialistickým kořenům a levicovým hodnotám. Jak napsal Mitchell Cohen, editor emeritus časopisu a profesor politologie, při příležitosti šedesátého výročí *Dissentu* v roce 2014, „disent jako levicová aktivita se hlásí k určitým hodnotám, i když se tyto hodnoty přetvářejí

⁶³ Viz výklad hesla „Left“ (Levice) v substantivní a adjektivní podobě v *Oxford English Dictionary*. Ze zde uvedených ukázek je zřejmé, jak brzy se v angličtině ujalo spojování „levice“ s progresivním nebo radikálním postojem. <https://www.oed.com/view/Entry/106982?rskey=2Lr0ps&result=4&isAdvanced=false#eid> (navštíveno 8. srpna 2021)

⁶⁴ Geoff Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000* (Oxford a New York: Oxford University Press, 2002), s. 8–12, zde 10, zvýraznění v originálu.

⁶⁵ Abychom uvedli jeden příklad, Eley „řeší“ otázku, jak se vypořádat s autoritářským socialismem, tak, že Brežněva, SSSR a komunisty, kteří bojovali proti pražskému jaru, označuje za „konzervativní“. *Ibid.*, s. 359.

⁶⁶ Maďarští marxističtí disidenti/opozičníci se pečlivě věnovali právě tomuto typu analýzy. Viz například Iván Szelenyi, „Socialist Opposition in Eastern Europe: Dilemmas and Prospects“, in Rudolf L. Tókéš (ed.), *Opposition in Eastern Europe* (Londýn a Basingstoke: Macmillan, 1979), s. 187–207.

a jejich povaha se mění s tím, jak se mění svět okolo nás“. Za klíčovou hodnotu považuje „myšlenku, že svoboda a demokracie jsou ve společnostech, které se zakládají na nerovnosti, pošlapávány“. Boj proti ideologiím a politickým silám, které z nerovnosti profitují, je podle Cohena nejen úkol a *étos Dissentu*, ale disentu jako takového.⁶⁷

Cohen zdůrazňuje, že jeho časopis se od začátku stavěl proti stalinismu „a způsobům myšlení, které s ním souvisejí“, a během studené války byl přirozeným spojencem východoevropských disidentů. Před rokem 1989 i po něm se *Dissent* soustavně distancoval od diktátorských a vražedných režimů nebo hnutí, která se schovávala za antikapitalistickou nebo antiimperialistickou rétoriku. Podle Cohena je antiautoritářský socialismus nejživotaschopnější, když nehledá (nebo netvrdí, že nalezl) „jedinou univerzalizující a homogenizující sílu společenské změny“ a setrvává „v dialektickém vztahu“ s „klasickým liberalismem“ v zájmu rozšiřování politické svobody“. Podle Cohena je klíčovou úlohou levicového disentu podporovat pluralismus, který se nenechá svést k „ontologickým záchvatům“, které vedou k chápání světa jako nezvratně fragmentovaného a oslavují „odlišnosti do té míry, že se politicky [propadají] prasklinami mezi nimi“. Levicový disent namísto toho musí soustavně hledat koalice, které budou všechny země postrkovat směrem k demokracii a rovnostářství.⁶⁸ Eley by se k tomuto přístupu jistě rád připojil.

Úzké propojení mezi „disentem“ a „levicí“ má v USA dlouhou tradici. Falková vidí hnací motor disentu ve Státech v „zásadním rozporu“ mezi liberální republikánskou ideologií americké ústavy a Listiny práv (Bill of Rights) a kapitalistickým vykořisťováním. Uvádí, že „generace lidí patřících k disentu (dissenters) – od abolitionistů po anarchisty, od odborářských aktivistů po členy Komunistické strany USA (CPUSA), od Hnutí za občanská práva po hnutí LGBT lidí – bojovaly za skutečné naplnění amerického snu pro všechny (a tak nejen pro elity, které těží z ekonomických a historických privilegií)“.⁶⁹

„Dissent“ se rovněž vyskytuje v podtitulu dvoudílné antologie *Contemporary Left-Wing Activism* (Současný levicový aktivismus) z roku 2018.⁷⁰ Podobně jako Eley, John Michael

⁶⁷ Mitchell Cohen, „The Values of Dissent“, *Dissent* 61 (2014), č. 3, s. 26–27.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 27–29.

⁶⁹ Falk, „The History, Paradoxes, and Utility of Dissent“, s. 28, zvýraznění v originálu. Stejnou perspektivu najdeme v publikaci *Columbia History of Post-World War II America* z roku 2007, v níž Richard Lingeman věnuje celou kapitolu „úpadku poválečného idealismu a levicového disentu v letech 1945–1950“. Lingeman v závěru svého textu nachází přímou souvislost mezi hnutími „staré levice“, aktivními od druhé poloviny 19. století do vrcholu studené války na počátku padesátých let, a „samozvanou Novou levicí“, která se zrodila v šedesátých letech. Richard Lingeman, „Domestic Containment: The Downfall of Postwar Idealism and Left Dissent, 1945–1950“. in Mark Carnes (ed.), *The Columbia History of Post-World War II America* (New York, NY: Columbia University Press, 2007), s. 201–225.

⁷⁰ Joseph Ibrahim and John Michael Roberts (eds.), *Contemporary Left-Wing Activism: Democracy, Participation and Dissent in a Global Context*, 1–2 (Londýn: Taylor & Francis, 2018). Nepodařilo se mi najít podobné množství vědecké literatury o pravicovém aktivismu a disentu.

Roberts ve svém úvodním přehledu levicového nazírání demokracie a participace spojuje levicový aktivismus se socialismem a rozšiřováním demokracie: „Pro levicové protagonisty má být politika prvním krokem pro zapojení obyčejných lidí do svých vlastních demokratických mechanismů a institucí.“ Zdůrazňuje, že to znamená také *ekonomickou* demokracii, která je podle jeho názoru podmínkou socialistické politiky a společnosti.⁷¹ Roberts, podobně jako Watts, se krátce věnuje hodnotě „*disensu*“ jako nástroje pro zvýraznění skutečných nerovností a mocenských vztahů, které liberální verze deliberativní demokracie mnohdy přehlíží. Ve své antologii se snaží doložit, že *disensus* vyjadřovaný současnými sociálními hnutími s globálním působením může „vést ke zrodu progresivní politiky s širokým záběrem“.⁷² Je příznačné, že ani jediná z osmnácti kapitol, věnovaných specifickým případovým studiím různých zemí od Chile po Turecko, se nevěnuje aktivismu v některém z postkomunistických států.

Levicový disent/disidentství ve státním socialismu

Zkoumání levicového disentu v rámci státně socialistického zřízení se musí vyrovnat s řadou problémů. Zaprvé nelze snadno aplikovat tradiční terminologii levice a pravice na proudy v rámci komunistických hnutí, jelikož všechny se identifikovaly jako levicové a socialistické a prosazovaly sociální a ekonomické politiky, které se tradičně pojí s levicí.⁷³ Často se maoismus označuje za levicovější než sovětský komunismus za Chruščova nebo Brežněva, jenže Mao se od Chruščova odklonil kvůli Chruščovově zavržení stalinismu, a neostalinisty, kteří se začali prosazovat za pražského jara, označuje Eley – a nejen on – za „konzervativní“. S pojmem „disent“ je v tomto kontextu potíž už proto, že komunistický „disent“ – a tím spíš leninistický – je, s ohledem na klíčovou leninistickou doktrínu demokratického centralismu, v zásadě protimluv. Podle leninistického přístupu, jak uvádí A. J. Polan, musí být moc, pravda i právo jednotné a zcela podřízené straně.⁷⁴ Disent nedává smysl ve chvíli, kdy z principu nemůžete být v rozporu se stranou a současně mít pravdu. Není asi náhodou, že britský slovník marxistického myšlení z roku 1983 obsahuje jen krátký výklad k heslu „demokracie“, výrazně podrobnější pak k heslu „demokratický centralismus“ a hesla „disent/disidentství“ nebo „opozice“ zcela chybí.⁷⁵

⁷¹ John Michael Roberts, „Democracy and Participation: Liberal and Left-Wing Perspectives“, in *Contemporary Left-Wing Activism*, 1, s. 1–26, zvláště s. 2 (s citací) a s. 19.

⁷² Roberts, „Democracy and Participation“, s. 3–4.

⁷³ Můžeme ovšem tvrdit, že „socialistické“ státy byly ve skutečnosti „státně kapitalistické“. Takový názor by proměnil volání po demokratizaci a socializaci „státně kapitalistického“ hospodářství v levicovou kritiku. Viz Petr Kužel, „Státní kapitalismus“.

⁷⁴ Viz A. J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Londýn: Methuen, 1984) pro pronikavou kritickou interpretaci, inspirovanou vznikem polské *Solidarności*, Leninovy knihy *Stát a revoluce*. Leninova vize, tvrdí Polan, v podstatě proměnila politiku v ontologickou nemožnost.

⁷⁵ Tom Bottomore (ed.), *A Dictionary of Marxist Thought* (Oxford: Blackwell 1983, druhá, upravená edice 1991), s. 133–137 (hesla „Democracy“ a „Democratic centralism“).

Odborná literatura věnovaná „disentu/disidentství“ v bývalém Sovětském svazu a komunistické východní Evropě předkládá zcela odlišný příběh nežli ten, který pojednává o disentu na „Západě“. Autoři obvykle nacházejí předzvěst disentu v marxistickém revizionismu, který se rozvíjel od poloviny padesátých let v reakci na stalinismus, především když v polovině šedesátých let vyústil v otevřenou kritiku vládnoucích režimů v Sovětském svazu, Polsku, Jugoslávii⁷⁶ a jiných zemích. Ve standardní literatuře nicméně panuje shoda na tom, že od poloviny sedmdesátých let se disidenti sdružovali především v převážně liberálních nebo konzervativních platformách postavených na otázce lidských práv – pokud nacházíme v textech disidentů vůbec nějaké jasné politické pozice.

Archie Brown, vynikající odborník na dějiny Sovětského svazu, připomíná, že zatímco nejznámější a nejsledovanější ze sovětských disidentů na Západě byli „především ti, kteří se soustředili na téma lidských práv a občanských svobod [...], nejnebezpečnější část disidentského hnutí z pohledu sovětských úřadů byla spojena s nacionalismem, především tehdy, kdy se scházela národní a náboženská identita“.⁷⁷ Robert Horvath přiznává sovětskému liberálnímu disentu větší význam. Ačkoli se nikdy nedostal k moci tak jako ve střední a východní Evropě, hrál tento disent, jak uvádí, „zásadní roli v ustavování demokratických institucí“ za Gorbačova a významně přispěl k „fatální krizi sovětského totalitarismu“. Horvath rozlišuje čtyři „vektory“ disidentství: odmítnutí revolučního násilí; teorie a praxi glasnosti; bránění zákona a lidských práv; a rusofobie“ a tvrdí, že „společným znakem těchto vektorů bylo to, že se fundamentálně odchýlily od agendy stranických reformátorů“, kteří se nadále pohybovali v marxistickém/socialistickém paradigmatu.⁷⁸ Naopak Marshall S. Shotz v roce 1981 rozlišil tři obecné trendy mezi sovětskými disidenty: rozdělil je na marxistické obrozence, náboženské humanisty/ortodoxní konzervativce a na „ty, kteří si přejí zavést liberální a pluralistické praktiky po západním vzoru, obvykle kombinované s výraznými prvky socialismu“.⁷⁹ Dva z těchto trendů lze označit za levicové, jak ale vidíme z citace od Horvatha, jejich myšlení víceméně zmizelo z odborné literatury po roce 1989. Zůstalo nanejvýš jako předzvěst disidentství založeného na lidských právech. Dílo Ilji Budrajtskise,⁸⁰ které v tomto svazku představujeme v rozhovoru s ním, je žádoucím doplňkem této interpretační linie.

⁷⁶ Jugoslávská skupina *Praxis* a její letní školy jsou zajímavým příkladem kritického levicového myšlení v daném období na hranici disentu. Viz článek Milivoje Bešliina, Gazely Pudar Draškové a Balši Delibašiče v tomto svazku.

⁷⁷ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (Londýn: Vintage Books, 2010), s. 407.

⁷⁸ Robert Horvath, *The Legacy of Soviet Dissent: Dissidents, Democratisation and Radical Nationalism in Russia* (Londýn: Routledge, 2005), s. 12, 21–22. Viz rovněž Philip Boobbyer, *Conscience, Dissent and Reform in Soviet Russia* (Londýn a New York: Routledge 2005), zvláště Kapitulu 7, „Dialogue and Division in the Dissident Movement“, s. 114–131.

⁷⁹ Marshall S. Shotz, *Soviet Dissent in Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 1981), s. 158.

⁸⁰ Ilya Budrajtskis, *Dissidents among Dissidents: Ideology, Politics and the Left in Post-Soviet Russia* (Londýn: Verso, v přípravě).

Podobný narativ převažuje v případech středovýchodní Evropy, v příslušné literatuře se jenom zdůrazňuje, že zdejší disent někdy – zvláště v Polsku – nabýval mnohem silnějších organizačních forem, a proto byl politicky jasněji profilován. Szulecki zahájí svůj historický přehled v již zmíněné monografii *Dissidents in Communist Central Europe* kapitolou „Marxističtí neofyťové a demokratičtí kacíři“. Po potlačení pražského jara a březnových událostech v Polsku v roce 1968 se lidé v disentu nicméně odpoutali od komunismu a postupně si utvořili „výrazně volnější vztah k marxismu v kombinaci s hledáním nové opoziční identity“.⁸¹ Tato identita se brzy formovala okolo ideje lidských práv a „demokratické opozice“ a přibližně od let 1976–1977 se podle Szuleckého stal marxistický nebo levicový disent v tomto regionu marginálním fenoménem. Szulecki označuje dopis od Jacka Kurońe italskému eurokomunistickému politikovi Enricu Berlinguerovi z roku 1976 za „snad poslední zřetelně levicový symbolický projev“, a přestože v Szuleckého pojednání o období po roce 1977 občas narazíme na levicově orientované disidenty – například na Jaroslava Šabatu –, levicový disent je v něm téměř nepřítomný.⁸²

Ve významné monografii Barbary J. Falkové *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe* (Dilemata disidentství ve středovýchodní Evropě) z roku 2003 se pro levicový disent sedmdesátých a osmdesátých let nenašlo o mnoho více místa – s výjimkou podrobné analýzy eseje Adama Michnika *Církev a levice* z let 1975–1976.⁸³ Falková nakonec dochází k závěru, že nadšené přijetí trhu na straně „morálně vlivných opozičních představitelů“ po roce 1989 „bylo v souladu s *politickým* liberalismem disidentů [...] navzdory jejich sociologické genezi na levice a jejich někdejšímu příklonu k rovnostářství, socialistickému vlastnictví nebo alespoň podnikové samosprávě“.⁸⁴

Někteří badatelé si povšimli jedné výjimky z této vývojové trajektorie středovýchodní Evropy: NDR. Tam marxistické a reformně komunistické ideje převažovaly i dlouho po roce 1968. Většinou je ale tento trend interpretován jako „zpoždění“ nebo výraz „zastalosti“; například Szulecki tvrdí, že „východoněmečtí intelektuálové se *ještě* nenaladili na stejnou frekvenci jako jejich českoslovenští a polští druzi“.⁸⁵ Podobně Robert

⁸¹ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 87.

⁸² *Ibid.*, s. 122. Viz s. 184 o Šabatových levicových vizích pro Chartu 77. Szulecki několikrát připomíná aktivity Petra Uhla v rámci Charty a VONSu, aniž by zmínil, že se Uhl svého levicového přesvědčení z mládí nikdy nezřekl. K tématu viz text Matyáše Křížkovského, Michaela Poláka a Ondřeje Slačálka o Petru Uhlovi a Hnutí revoluční mládeže v tomto svazku.

⁸³ Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* (Budapešť a New York: Central European University Press, 2003), s. 165–177. Falková chápe „budapešťskou školu“ marxistických filosofů inspirovanou Györgyem Lukácsem jako jeden z proudů, které utvářely maďarskou disidentskou scénu, nicméně jen jako předzvěst „skutečného“, nemarxistického disidentství v Maďarsku. *Ibid.*, s. 122–125 a 257–261.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 328–329. Zvýraznění v originálu.

⁸⁵ Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 136 (zvýraznění doplněno autorem). Článek Alexandra Ambergera v tomto svazku o alternativním ekosocialismu Wolfganga Haricha, Rudolfa Bahra a Roberta Havemanna představuje radikálně odlišný přístup k východoněmeckému disentu.

Brier tvrdí, že „mnozí budoucí disidenti v NDR museli zkušenost roku 1968 *delší dobu zpracovávat*“, a proto představovalo opouštění reálného socialismu jako použitelného rámce pro disent v NDR zdoluhavý proces.⁸⁶ Tomáš Vilímek ve své přínosné studii o komunikaci mezi „opozičníky“ v Československu a v NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech uvádí několik dokladů o tom, jak východoněmečtí aktivisté, kteří sledovali dění v Polsku, Československu nebo Maďarsku, časem dospěli k názoru, že musí své východní sousedy „dohnat“. Zmiňuje Gerda Poppeho, aktivistu za občanská práva, který se na svých cestách do sousedních zemí dozvěděl, že „se mnozí opoziční činitelé, ač bývalí marxisté, *osvobodili* od reformních představ o socialistické alternativě. Poppeho ohromilo, že v NDR lidé v tyto reformní koncepty *stále věřili*.“⁸⁷ Všechny tři studie tak překládají prostorový rozdíl do rozdílu temporálního, což je postup typický pro lineární, teleologický přístup, který dlouho převažoval v západním společenském myšlení o dějinném vývoji jako logicky vrcholící v liberální demokracii s tržním hospodářstvím.

Alternativní perspektivy

Dějiny levicového disentu se musí osvobodit od převažujícího bipolárního čtení světových dějin, liberální teleologie a jejího dvojčete: „zpětného předjímání“. Ty společně určovaly metody interpretace a priority, na co se soustředit, co začlenit a co vyloučit z dějinného narativu, jak vidíme na analýze polistopadového přehlížení levicového disentu v Sovětském svazu a středovýchodní Evropě.⁸⁸ Texty Alexandra Ambergera, Dirka Mathiase Dalberga, Kristofa Nagyho a Szarvase Mártona v tomto svazku *Kontradikcí* přesvědčivě dokládají životaschopnost levicového disentu v řadě zemí pod komunistickou nadvládou i poté, co se prosadilo paradigma lidských práv. Na závěr tak

⁸⁶ Brier, „Entangled Protest“, s. 18 (zvýraznění doplněno autorem).

⁸⁷ Vilímek, „Oppositionists in the ČSSR and the GDR“, s. 55–85, zde 66 (zvýraznění doplněno autorem). Vilímek se nevěnuje otázce, nakolik mohla skutečnost, že Poppe rekonstruoval své postoje z poloviny sedmdesátých let v rozhovoru v roce 2007, tedy již s vědomím pádu komunismu ve východní Evropě, který byl o třicet let dříve nemyslitelný, ovlivnit interpretativní rámec, v kterém se pohyboval. Rámec „zpoždění/zaostalosti“ již tolik nepřevažuje v článku Jana Pauera: „Disent v trojí perspektivě: Diskursy o politice, společnosti a dějinách v českém, slovenském a východoněmeckém disentu v 70. a 80. letech“, *Soudobé dějiny* 19 (2012) č. 1, s. 71–81, zejm. s. 77–78.

⁸⁸ Pro příklad, jak funguje tato logika, viz on-line *Antologii textů z disentu a exilu (1969–1989)*, kterou sestavil Ústav pro soudobé dějiny v Praze. Antologie obsahuje 272 textů rozdělených do sedmnácti tematických oblastí, mezi nimi „Perspektivy levice a socialismu“. Téměř polovina z osmnácti textů v ní jsou *kritiky* marxismu a socialismu mimo jiné ze strany militantních katolíků. Žádný text Petra Uhla v antologii není, přestože jeho význačný *Program společenské samosprávy* z roku 1979 byl přeložen do francouzštiny a němčiny. Nacházíme v ní jen dva texty z osmdesátých let od autorů, kteří se hlásí k marxismu nebo socialismu (Jaroslav Šabata a Miroslav Kusý; od Kusého byl vybrán článek „Byt marxistou v Československu“, který přinášíme v tomto svazku v anglickém překladu). Oproti tomu sekce věnované tématům jako *Konzervativní myšlení* nebo *Křesťanství jako východisko z krize československé společnosti* zahrnují *vylučně* texty psané z perspektivy zastánců těchto postojů, snad s výjimkou jediného, který je ke křesťanské etice „pouze“ vstřícný. Viz: www.disent.usd.cas.cz/o-projektu/ (navštíveno 7. září 2021).

navrhnou několik přístupů, které by mohly být užitečné při snaze o hlubší pochopení levicového disentu v někdejší východní Evropě.

Podmínky pro protest se sice výrazně lišily, Východ a Západ ale nebyly naprosto odděleny a totéž platí pro disent. Pro většinu disidentských aktivit byly samozřejmě určující domácí agendy, které rezonovaly na lokální nebo státní úrovni, nicméně, jak ukázali Robert Brier, Padraig Kenney a další autoři, východoevropský disent měl také transnacionální rozměr.⁸⁹ Významným příkladem jsou letní školy na ostrově Korčula, které v letech 1963–1974 pořádala jugoslávská skupina *Praxis*.⁹⁰

Mezi disidenty a jejich sympatizanty existovaly přeshraniční kontakty, ať už v podobě setkávání lidí nebo čtení textů. Maďarští studenti cestovali do Polska, východní Němci do Československa a tak dále; hledali inspiraci a debatovali o svých postojích. Západní podporovatelé mnohdy překročili Železnou oponu a výjimečně se také východní „disidenti/opozičníci“ mohli vydat na Západ – a vrátit se domů!⁹¹ *Tamizdat* byl pro šíření disidentských idejí stejně důležitý jako *samizdat* a jeho výroba i distribuce si žádaly funkční mezinárodní spolupráci.⁹² Mnozí levicoví aktivisté se podíleli na pašování textů; jak ukázal Bent Boel, zvláště aktivní byli v tomto směru trockisté.⁹³ Pro řadu aktivistů – emigrantů nebo jejich potomků – byla transnacionalita klíčovou součástí jejich osobní biografie.

Také obrazy a projekce byly v pohybu. Zmínil jsem Szuleckého podnětnou analýzu vývoje figury „disidenta“ stejně jako „zpětný efekt“, který tato figura vyvolávala jak v představitelích moci, tak v „opozičnících“. Tato „západní“ figura nutně musela mít rozporné důsledky. Nabídla platformu a určitou míru ochrany „disidentům“, ale západní pozorovatelé měli současně sklon vidět právě to, co vidět chtěli, tj. interpretovat disent a disidenty v návaznosti na jejich vlastní cíle nebo představy o životě pod nadvládou komunistů.⁹⁴ Fascinace francouzské levice Solženicynem v polovině sedmdesátých let byla ve stejné míře dána domácím intelektuálním obratem a tamější změnou priorit jako Solženicynem samým a věnování Benátského bienále východoevropskému disentu

⁸⁹ Brier, „Entangled Protest“, s. 18–19. Padraig Kenney, „Electromagnetic Forces and Radio Waves or Does Transnational History Actually Happen?“, in Brier (ed.) *Entangled Protest*, s. 43–52.

⁹⁰ Viz článek Milivoje Bešliina, Gazely Pudar Draško a Balši Delibašiće v tomto svazku.

⁹¹ Nejznámější je pravděpodobně případ Adama Michnika, který v roce 1976 cestoval po Francii, Itálii a západním Německu. Viz Szulecki, *Dissidents in Communist Central Europe*, s. 123–125.

⁹² Friederike Kind-Kovács, *Written here, Published there: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain* (Budapest – New York: Central European University Press, 2014).

⁹³ Bent Boel, „Western Trotskyists and Subversive Travelling in Soviet Bloc Countries, 1956–1989“, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 25 (2017), č. 2, s. 237–254.

⁹⁴ Julia Metzger, „Writing the Papers: How Western Correspondents Reported the First Dissident Trials in Moscow, 1965–1972“, in Brier (ed.), *Entangled Protest*, s. 87–108. Metzgerová v článku přesvědčivě dokládá svou tezi (s. 108), že „významnou roli hrála také jistá nahodilost v dostupnosti informací o disentu a opozici“.

v roce 1977 posloužilo také tehdejšími italským zájmům.⁹⁵ Západní soustředění na lid-skoprávní agendu rovněž znamenalo, že se mnohdy přehlížely levicové a socialistické myšlenky, které řada disidentů hájila.

Projekce, ať už oslavné, zdrženlivé nebo odmítavé, byly na obou stranách⁹⁶ a mohly narušovat přeshraniční levicovou solidaritu. Jednou snad vzniknou transnacionální dějiny studenoválečného disentu jakožto dějiny *nedorozumění*, ať už se to týká kontextů, záměrů, nebo slov. Příkladů se najde spousta, od setkání východoněmeckých a československých studentů v roce 1968⁹⁷ přes postoje k mírovým hnutím a détente (kde byla nepochopení vskutku vzájemná)⁹⁸ po vykládání pojmů „totalitarismus“⁹⁹ nebo „feminismus“.¹⁰⁰

Přes tyto důvody k opatrnosti nicméně nezapomínejme na další klíčový rozměr tohoto příběhu, a to transnacionální *solidaritu*. Na rozdíl od pomoci nebo dokonce charity, které fungují na hierarchických principech a příjemce situují jako objekt, solidarita je horizontální, vzájemná, rovnostářská. Ne náhodou rámovali západní trockisté a jiné levicové skupiny svou pomoc disidentům, ať už vězněným nebo na svobodě, jako so-

⁹⁵ Horvath, „The Solzhenitsyn Effect“, s. 895–902. Furio Colombo, „Italy: the Politics of Culture“, *New York Review of Books*, 14 July 1977; Carlo Ripa de Meana, „News from the Biennale“, *The New York Review of Books*, 15 September 1977. Bienále významně ovlivnilo české chápání disentu a jeho mezinárodního dosahu. Bugge, „A Western Invention?“, s. 287.

⁹⁶ Barbara Walker, „Moscow Human Rights Defenders Look West: Attitudes toward U. S. Journalists in the 1960s and 1970s“, *Kritika* 9 (2008), č. 4, s. 905–927.

⁹⁷ *Ibid.*, passim. Paulina Bren, „1968 East and West: Visions of Political Change and Student Protest from across the Iron Curtain“, in Gerd-Rainer Horn a Padraic Kenney (eds.), *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004), s. 119–135.

⁹⁸ O „nedorozumění“ se cíleně píše například v Jürgen Danyel, Jennifer Schevardo, Stephan Kruhl (eds.), *Misunderstanding 1968/89: Fremde Zeitgenossen und umstrittene Deutungen/Cizí současníci a sporné výklady* (Berlin: Metropol, 2009). Matyáš Křížkovský, Michael Polák a Ondřej Slačálek ve svém článku v tomto svazku rovněž zmiňují, že účastníci setkání studentů mluvili o „nedorozumění“. Viz „The Anti-Authoritarianism of the Movement of Revolutionary Youth? Three Contextualisations“, *Contradictions* 5 (2021), č. 2, s. 48. Viz dále Paulina Bren, „1968 East and West: Visions of Political Change and Student Protest from across the Iron Curtain“, in Gerd-Rainer Horn a Padraic Kenney (eds.), *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004), s. 119–135.

⁹⁹ Robert Brier, „Adam Michnik’s Understanding of Totalitarianism and the West European Left: A Historical and Transnational Approach to Dissident Political Thought“, *East European Politics and Societies* 25 (2011), č. 2, s. 197–218. Piotr Wciślik, „‘Totalitarianism’ and the Limits of Polish Dissident Thought: Late Socialism and After“, in Michal Kopeček a Piotr Wciślik (eds.), *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989* (Budapest a New York: Central European University Press, 2015), s. 73–107.

¹⁰⁰ Výmluvná jsou v tomto kontextu slova Václava Havla na adresu dvou amerických feministek na návštěvě v Praze a jeho tvrzení, že „v našem prostředí [...] se jeví feminismus prostě jako ‚dada‘“. Havel, „Anatomie jedné zdrženlivosti“, s. 541–543, zde 543.

lidární akce.¹⁰¹ Pro trockisty a novou levicí, k níž patřila tehdy nová Strana zelených v západním Německu, byli východoevropští disidenti zdrojem inspirace jakožto podobně smýšlející partneři v dialogu o sblížení socialismu a svobody, nové konceptualizaci politiky, zavádění nových podob společenské samosprávy a zachování míru bez současného přijímání studenoválečné logiky mocenských bloků.¹⁰²

Je podstatné, že východoevropští levicoví „opozičníci“ se nebáli vyjádřit *vlastní* solidaritu s lidmi pronásledovanými na Západě nebo ve třetím světě. S tím, jak sílila francouzská a belgická solidární kampaň s polským hnutím Solidarność, Solidarność Coordinating Office Abroad (zahraniční koordinační ústředí Solidarności), kterou v Bruselu založili polští odboráři uvízlí na Západě po zavedení výjimečného stavu, spojila téma polské krize se situací v Chile a Jižní Africe a do obou těchto zemí posílala projevy solidarity.¹⁰³ Pokud jde o Československo, vzpomeňme dopis z roku 1974, podepsaný třiceti politickými vězni, vyjadřující solidaritu s oběťmi pronásledování v Pinochetově Chile¹⁰⁴ nebo dopis z roku 1977 podepsaný sedmi levicovými disidenty na podporu obětí zákazu výkonu některých povolání (*Berufsverbot*)¹⁰⁵ v západním Německu.¹⁰⁶

¹⁰¹ Boel, „Western Trotskyists“, s. 244.

¹⁰² *Ibid.*, s. 246–247; Robert Brier, „Beyond the ‚Helsinki Effect‘: East European Dissent and the Western Left in the ‚Long 1970s‘“, in Poul Villaume, Rasmus Mariager, Helle Porsdam (eds.), *The Long 1970s: Human Rights, East-West Détente and Transnational Relations* (Londýn: Routledge, 2016), s. 71–86.

¹⁰³ Kim Christiaens, Idesbald Goddeeris, „The East Versus the South: Belgian Solidarity Movements with Poland and Nicaragua during the Early 1980s“, in Brier (ed.), *Entangled Protest*, s. 173–197, viz s. 182–183 a 192–193. Autoři ukazují, že *Solidarność* nedokázala vyjádřit solidaritu s nikaragujským bojem proti intervenci ze strany Spojených států právě proto, že tamní sandinistickou vládu považovala za „komunistickou“.

¹⁰⁴ Překlad do angličtiny s úvodem viz Karel Kovanda, „A Document of Our Time“, *New York Review of Books*, 31. října 1974.

¹⁰⁵ V roce 1972 západoněmecké úřady vydaly „zákon o radikálech“, který zakazoval práci ve státní správě osobám spojeným s organizacemi, které stát považoval za extrémistické nebo v radikální opozici vůči ústavě. Odpůrci tohoto zákazu, který se týkal také členů legální západoněmecké komunistické strany, začali v souvislosti se zákonem používat pojem *Berufsverbot* („zákaz výkonu povolání“).

¹⁰⁶ Tyto dva příklady pocházejí z pamfletu, který v roce 1980 vydala v dánském překladu z angličtiny *Socialistisk Arbejderparti (sektion af 4. Internationale)* [Socialistická strana pracujících (sekce Čtvrté internacionály)]. Součástí pamfletu je rozhovor s Petrem Uhllem z roku 1979, Uhlův dopis „revoluční levicí v západní Evropě“ z roku 1977 a otevřený dopis Heinrichu Böllovi z roku 1977, který podepsalo šestnáct „disidentů“. *Vi er med jer. Er I med os? Petr Uhl og fængslede Charter 77 medlemmer i Tjekkoslovakiet* [Jsme s vámi. Jste s námi? Petr Uhl a uvěznění Chartisté v Československu] (Kodaň: Prinkipo, 1980). Existence pamfletu i jeho obsah nechť poslouží jako důkaz transnacionální povahy levicového disentu a solidarity v osmdesátých letech. Ve Skandinávii i jinde se do aktivní solidární spolupráce s Chartou 77 a dalšími východoevropskými „disidenty“ a „opozičníky“ zapojovali převážně – i když rozhodně ne výlučně – levicoví aktivisté a strany situované „mezi“ sociálními demokraty a promoskevskými komunisty.

Doufám, že z těchto předběžných úvah jasně vyplývá, že je nadále potřeba zkoumat dějiny a intelektuální přínos levicového disentu v komunistických režimech a že předchozí rozsáhlý přehled konceptuálních dějin pojmu „disent“ a „disidentství“ nám pomůže upřít pozornost na to, jak aktéři – ať už předměty našeho zkoumání, nebo autoři studií – definují a užívají klíčových pojmů. Vskutku záleží na tom, jestli budeme levicový disent vnímat pouze jako předchůdce skutečné „opozice“, nebo jako její radikální alternativu!

Přeložil Antonín Handl